

BAYON ILMIDA KINOYANING RO‘LI

Abdullayev Olimjon

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi huzuridagi malaka oshirish markazi
Samarqand viloyati mintaqaviy filiali
va Samarqand viloyati hadis ilmi maktabi katta o‘qituvchisi.

E-mail: olimjon8406@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-3151-8042

Tel: 909438406

Anotatsiya:

Ushbu maqola bayon ilmi kontekstida isteoraning (metaforaning) ahamiyatini va uning nazariy hamda amaliy jihatlarini tahlil qiladi. Isteora so‘zning yoki iboraning asl ma‘nosini boshqa bir ma‘no bilan o‘zgartirib ishlatish orqali nutqning ifodaviy va estetik imkoniyatlarini kengaytiradigan vosita sifatida qaraladi. Tadqiqotda bayon ilmida isteoraning tarixi, shakllanishi, turli turlari va ularning nutqiy, adabiy va madaniy kontekstdagi funksiyalari yoritilgan.

Maqolada isteora nafaqat ma‘noni yanada aniq va ravshan yetkazishda, balki tinglovchining hissiy qabulini kuchaytirishda, matnga ritmik va obrazli xarakter bag‘ishlashda ham muhim vosita ekanligi ko‘rsatib o‘tiladi. Shuningdek, isteora orqali murakkab tushunchalar sodda va oson tushunarli shaklda ifodalanishi, shuningdek, fikr va hissiyotlarni uyg‘unlashtirish imkoniyati mavjudligi ta‘kidlangan.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, isteora bayon ilmida markaziy o‘rin tutadi: u nafaqat adabiy nutq va matnning go‘zalligini oshiradi, balki ilmiy va pedagogik matnlarda ham tushuntirish va o‘rgatish jarayonini samarali qiladi. Shu bois, bayon ilmi va adabiyotshunoslikda isteoraning nazariy asoslari va amaliy qo‘llanilishi mustahkam ilmiy asosga ega bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: bayon, isteora, metafora, nutq, ifoda, ma‘no, estetik ta‘sir, adabiyot, ta‘sirchanlik.

THE ROLE OF METAPHOR IN THE SCIENCE OF BAYAN.

Abdullayev Olimjon

Doctoral Candidate at the Department of Textual Studies and
Literary Source Studies, Alisher Navoiy Tashkent State University
of the Uzbek Language and Literature.

E-mail: olimjon8406@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-3151-8042

Abstract

This article analyzes the importance of metaphor in the science of bayan, both from theoretical and practical perspectives. Metaphor is considered as a device that enhances the expressive and aesthetic potential of speech by applying a word or phrase in a meaning other than its original one. The study addresses the history, development, types, and functions of metaphors within rhetorical, literary, and cultural contexts.

The article emphasizes that metaphors not only convey meaning more clearly and vividly but also enhance the audience's emotional perception, add rhythmic and figurative characteristics to the text, and allow complex concepts to be expressed in a simple and comprehensible manner. The analysis demonstrates that metaphor occupies a central position in bayan, enriching the beauty and impact of literary and academic texts, and increasing the effectiveness of teaching and explanatory processes. Therefore, understanding the theoretical foundations and practical applications of metaphor is of great importance in the fields of bayan and literary studies.

Keywords: bayan, metaphor, speech, expression, meaning, aesthetic impact, literature, figurative language, rhetorical effect.

РОЛЬ МЕТАФОРЫ В НАУКЕ БАЙАН.

Абдуллаев Олимжон

докторант кафедры текстологии и литературного источниковедения
Ташкентского государственного университета
узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

E-mail: olimjon8406@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-3151-8042

Аннотация:

В данной статье анализируется значение метафоры в науке байан с теоретической и практической точек зрения. Метафора рассматривается как средство, которое расширяет выразительные и эстетические возможности речи, применяя слово или выражение в значении, отличном от его первоначального. В исследовании освещаются история, развитие, типы метафор и их функции в риторическом, литературном и культурном контексте.

Статья подчеркивает, что метафоры не только делают смысл более ясным и выразительным, но и усиливают эмоциональное восприятие слушателя, придают тексту ритмический и образный характер, а также позволяют выражать сложные понятия в простой и доступной форме. Анализ показывает, что метафора занимает центральное место в байан, обогащая красоту и воздействие литературных и научных текстов, повышая эффективность объяснительно-образовательного процесса. Таким образом, понимание теоретических основ и практического применения метафоры имеет большое значение в области науки байан и литературоведения.

Ключевые слова: байан, метафора, речь, выражение, смысл, эстетическое воздействие, литература, образный язык, риторический эффект.

Kirish.

Balogʻat imining bir qismi boʻlib, uning asosiy funksiyalarini bajarib beradigan bayon ilmining ustuni hisoblangan istiora soʻzlovchi oʻz maqsadini ifodalashda muhim oʻrin tutadi.

Aqlli tinglovchi ishoralar va kinoyalarni ham tushunaveradi, shuning uchun ular bilan gaplashganda qisqalik (ijoz) uslubini qoʻllash maqsadga muvofiq boʻladi. Chunki u

tez tushunadi, zehni chaqqon, soʻz va maʼnolarni chuqur idrok etishga qodir, ularning orasidagi bogʻliqlikni anglaydi va natija chiqarishga layoqatlidir. Ammo mufassallik (itnob) esa tushunishi sust boʻlgan yoki qasddan tushunmaslikka uringan kishilar uchun zarur boʻladi. Chunki bundaylar bilan gaplashishda maʼno ochiqlab berilishi, dalillar keltirilishi va izohlar bilan mustahkamlanishi lozim. Bu baʼzida ularni qanoatlantirish, baʼzida esa ularning inodidan chiqish va haqiqatni ularning oʻziga isbotlash uchun zarur boʻladi.

Asosiy qism.

Ushbu badiiy sanat qadimdan arab sheʼriyatida mavjud boʻlgan boʻlsa-da, “istiʼloh” (uslubiy-terminologik atama sifatida)ning paydo boʻlishi ancha kech roʻy berdi. Chunki bu atamaning shakllanishi Qurʼoni karim atrofida paydo boʻlgan shubhalarga javob berish jarayonida, shuningdek, turli davrlardagi shoirlar oʻrtasida olib borilgan mufaddala (taqqosiy) tadqiqotlardan keyin yuzaga kelgan.

Abu Ubayda haqida aytganda, garchi uning Majaz al-Qurʼan asari lugʻaviy izohlaryani soʻz va iboralarning maʼnolarini sharhlash xarakteriga koʻproq yaqin boʻlsa-da, unda balogʻatga oid masalalar ham mavjud boʻlib, keyingi balogʻat olimlari undan katta foyda koʻrganlar. Ammo Abu Ubaydaning “majaz” atamasidan koʻzlagan maʼnosi bizga yetib kelgan texnik balogʻat terminidan farq qiladi. Chunki u bu soʻzga bir nechta maʼnolar yuklagan, jumladan:

Uslub yoki ifoda yoʻli,

Maʼno bilan aytiluvchi iboraning muqobili,

Arablarning nutq yoʻllarini sharhlash.

Shu maʼnoda u “majaz”ni balogʻatchilar tushungan umumiy maʼnoda yaʼni “yoʻl, ifoda yoʻli” maʼnosida qabul qilgan. Demak, Abu Ubayda nazarida majaz Qurʼon maʼnolarini toʻgʻri anglashga eltuvchi ifoda yoʻlidir.

Bizning suhbat mavzumiz boʻlgan istiʼoraga kelsak, bu atama Uning an-Naqaʼid asarida ochiq ravishda uchraydi. U yerda u shunday deydi:

Farazdaq Jarirga aytgan baytida:

“Uvzu an-nisaʼ Yasuqna ka-l-ajal.”

(“Ayollar farzandlarini himoya qiluvchi tuyalar kabi boshpana bo‘ladilar.”)

Bu baytda “Uvzu an-nisa” deb aytilgan “Uvzu” so‘zi aslida “bolalari bilan birga bo‘lgan tuyalar”ni anglatadi. Arablar bu atamani ayollar uchun ko‘chma ma’noda qo‘llaganlar. Bu esa isti‘oraning aniq namunasidir. Arablar bunday ko‘chirishni ko‘p qiladi.

Shuningdek, “al-ajal” bu “buzoq”lar to‘dasi bo‘lib, uning yakkasi “ijil”dir.

Abu Ubayda nazarida isti‘ora bu so‘zni o‘ziga aslida belgilangan ma’nodan, unga qo‘yilmagan boshqa ma’noga ko‘chirishdir.

Johiz al-Bayan va-t-tabyin hamda al-Hayavan asarlarida isti‘oraga alohida e’tibor beradi. U al-Bayan va-t-tabyinda shunday deydi:

“Boshqa bir shoir shunday degan:

Go‘yo vayron bo‘lgan uyingni ko‘rmishman, ey diyor,
uni vaqt o‘zgartirgan, o‘lim vayron qilgan.

Kechasi uzoqlashib, ko‘chib ketganlarning izlari o‘rnida,
uni qurganlarning qo‘llari barpo etgan binolar kabi.

U go‘yo ustunlariga ko‘z yosh to‘kib turgandek,
bulut esa uni bosib, ustiga soyasini tashlamoqda.”

Al-Johiz bayon qilishicha:

Shoirning “mamsaha” (kechasi) masaha ma’nosida;

“mag‘naha” u qurilgan joy ma’nosida ishlatilgan;

“al-g‘ina” o‘sha yerda istiqomat qilgan kishilarning turar joyi;

“tafiqat” ko‘p yig‘ladi, davom etdi degani.

Shoir uyning ustunlariga bulutning yig‘isini ko‘zlari deb tasvirlagan. Bu yerda “ikkala ko‘z” bulutga nisbatan qo‘llangan isti‘ora bo‘lib, bir narsa o‘rniga boshqa narsaning nomini qo‘llashga misoldir. “A‘raş” ustunsiz, poydevori ochiq qolgan, vayron bo‘lgan joy deganidir.

Al-Johiz yana deydi: “Azob hech qachon rizq o‘rnida bo‘lmaydi”.

Ammo azob boshqa bironing ne‘mati uchun mo‘ljallangan joyda, o‘sha ne‘matning o‘rnida kelgani uchun shu nom bilan atalgan, ya’ni bu ham isti‘oraga misol.

Yana boshqa bir shoir shunday degan:

“Men: ‘Ey Umayr, menga bir oz xurmo ber’, dedim.

Mening xurmom esa ko‘mir va olov kabi edi”.

Xurmo aslida na ko‘mir, na olov bo‘ladi, ammo bu yerda isti‘ora asosida shunday ifodalangan.

Demak, insiyob (so‘zning oqib ketishi, ma‘nodagi siljish) aslida ma‘noga xos tabiiylikdir. Natijada so‘zning o‘z ma‘nosini tark etib, uning o‘rniga boshqa ma‘no qo‘yish va undan foydalanish mumkin bo‘ladi.

Jahiz bu haqda shunday deydi:

Agar bir narsa o‘z o‘rnida boshqa narsaga o‘xshatilsa yoki uning o‘rnida ishlatilsa, bu tashbih yoki badal nuqtai nazaridan joizdir. Chunki bir narsa boshqa bir narsa o‘rnida turishi mumkin. Arablarning odatida ham ko‘plab holatlarda shunga o‘xshashlik qilinadi.

Shu tariqa Jahiz oyatlar va baytlarga bergan izohlarida, hamda isti‘ora ta‘rifida so‘zni asl ma‘nosidan boshqa ma‘noga ko‘chirish hodisasini ma‘lum darajada lug‘aviy ma‘noga yaqinlashtirgan. Ya‘ni, so‘zning ma‘lum ma‘noda mashhur bo‘lgan holatidan uni boshqa odatda qo‘llanmaydigan ma‘noga o‘tkazish jarayoni sifatida talqin qilgan.

Ibn Qutayba isti‘oraga ta‘rif berar ekan, shunday deydi:

“Arablar bir so‘zni boshqa bir so‘z o‘rnida ishlatadi, chunki ular o‘rtasida ma‘lum bir o‘xshashlik, yaqinlik yoki mushtaraklik bo‘ladi.”

U bunga misol sifatida quyidagi baytni keltiradi:

“Ko‘karib turgan bulutlarning nafasi quridi.”

Yana shoirning:

“Agar osmon yerga yog‘sa,

Biz uni (yaylovdek) o‘tlatamiz, agar ular g‘azablangan bo‘lsalar ham.”

Shuningdek arablarning: “Yer kuldi” degan so‘zlash odati, yoki Alloh taoloning: “O‘sha kunda boldir ochiladi” (Qalam surasi, 43-oyat) kabi iboralari ham isti‘oraga misoldir.

Ibn Qutaybaning isti'oraga bergan ta'rifi va u keltirgan misollardan ko'rinadiki, u isti'orani o'xshashlik yoki yaqinlik asosida bir so'zni boshqa so'z o'rnida ishlatish deb biladi.

Balog'at ilmi namoyandalarining jinas turlarini belgilash borasidagi ta'riflari ayniqsa, keyingi davr olimlari tomonidan keltirilgan tasnif to'liq aniqligi bilan ajralib turmaydi. Chunki ularning aytishicha, jinasning dastlabki ikki turi murakkab jinasning (الجناس المركب), uchinchi turi esa isti'oraning o'ziga; to'rtinchi turi esa tashbehii isti'oraga (الاستعارة التمثيلية) yaqin turadi.

Mubarrad tashbeh masalasiga bag'ishlab keng bir bob ajratadi. U tashbeh haqida so'z yuritar ekan, ba'zan isti'oraga ham ishora qiladi, biroq uni aniq atama bilan tilga olmaydi. Shunday misollardan biri sifatida u shoir Imru'ul-Qaysning quyidagi baytini keltiradi:

"Bening yuganlagan yugurug'im — yovvoyi hayvonlar uchun qamardek bo'ldi".

(shoirning: "بمنجرد قيد الأوابد هيكل" misrasiga ishora)

Mubarrad bu misolda otning yovvoyi jonivorlarni jilovlovchi qamarga o'xshatilishini alohida ta'kidlab o'tadi.

U shuningdek, Qur'oni karimdagi quyidagi oyat asosida jinas murakkab (الجناس المرسل) turiga ham ishora qiladi:

"Inni aroni a'siru xomro" (Yusuf surasi, 36-oyat)

Bu yerda "a'siru" (men siqyapman) lafzi uzumni siqib sharbat olish ma'nosidan kelib chiqib, kelajakda ro'y beradigan holatga — ya'ni voqe' bo'ladigan natijaga kinoya tariqasida qo'llangani aytiladi.

Sa'lab isti'orani quyidagicha ta'riflaydi:

"Bir narsaga boshqa bir narsa nomi yoki boshqa bir ma'noni ko'chirish" (ya'ni, lafzni o'z ma'nosidan ko'chirish).

U isti'oraga Imru'ul-Qaysning tun tasviri haqidagi mashhur bayti orqali misol keltiradi. Shoir bunga tuyaga xos bo'lgan sifatni ko'chirib ishlatadi:

"U kechani shunday tasvirlaydiki, go'yo u ortiga og'ir yuk ortgan, gavdali bir tuyaga o'xshab keladi: 'Orqasi egilgan, gavdasi og'ir yukdan bukilgan, yonboshlab cho'zilmoqda..'"

Bu baytda tunning tasviri tuyaga xos belgi va harakatlar orqali ifodalangan bo‘lib, Sa‘lab buni isti‘oraga yorqin misol sifatida keltiradi.

Shundan so‘ng u bir qator kinoyaviy isti‘oralarga doir ko‘plab shohidlarni (dalillarni) keltiradi, biroq ularning nomini tilga olmaydi. Masalan, u Zuhayrning “o‘lim o‘z yukini qo‘ydi” degan iborasidagi isti‘orani keltiradi va sharhlab: “O‘limning yuklari bo‘lmaydi”, deydi. Shuningdek, Ta‘abbata Sharraning “naylarning og‘izlari tishlab kuldi” mazmunidagi isti‘orasi haqida gapirib: “O‘limning tishlari bo‘lmaydi”, deb izohlaydi.

U isti‘ora tasrihiyya (ochiq/ravshan isti‘ora)ga oid bir dalilni ham nomini aytmasdan zikr etadi. Bir badaviy (ko‘chmanchi arab) bir kishini tavsiflab shunday deydi:

“Libosingning yelkasini unga ro‘mol qilding, falokat esa unga o‘zining dahshatini solib sudradi”.

Yana Ibn al-Mu‘tazzning: “U qiliching bilan (ularning) botirlarining boshlarini egdirding” degan so‘zi keltiriladi. Bu yerda “libos”ning “qilich” uchun ishlatilgani isti‘ora sifatida ko‘rsatilgan.

Ibn al-Mu‘tazz isti‘orani badiya bobida tilga oladi, uning nomini ochiq aytadi va ta‘rif beradi. U shunday deydi: “Alloh taoloning ‘Biz ularni aniq Kitobda yozib qo‘ydik’ (Zuxruf surasi, 4-oyat) degan oyati badiiy so‘zdir”. Shuningdek, u shoirning: “Tong yulduzi porlab bo‘ynidan so‘yilgan (marhum) kabi ko‘rindi” degan so‘zini ham badiiy ibora sifatida tilga oladi. Chunki bu yerda bir narsa bir narsa orqali tanilgan ma‘noda boshqa narsaga ko‘chirilgan: masalan “Kitob”, “Zill qanoti” (xokisorlik qanoti), yoki shoirning: “Fikr amallarning miyasi” degan so‘zi. Agar u: “Fikr amallarning yuragi” desaydi, bu badiiy bo‘lmas edi.

Ibn al-Mu‘tazz shuningdek Imru‘ al-Qaysning isti‘oralariga misol keltiradi.

Shuningdek, turli xil tashvish va g‘amlar haqida aytilgan: “Tun dengiz to‘lqinlaridek to‘lqinlanib, ustimga pardalarini yoydi; unga dedim: cho‘zilma, bas qil”. Bu misralarning barchasi isti‘oradan iboratdir. Chunki tunning na qattiq tanasi bor va na ojizligi mavjud.

E‘tiborga molik jihat shuki, Ibn al-Mu‘tazz isti‘orani o‘zining ta‘rifida shunday tushuntiradiki, u tashbehning ikki tarafini eslatib, undagi vosita va o‘xshatish yuzini olib tashlagan shaklidir. Bu esa keyingi olimlar tomonidan tashbih al-balig‘ deb nomlangan

tushunchaga to‘g‘ri keladi. Buni uning misollaridan aniq ko‘rish mumkin: “Fikr amalning o‘zak markazidir”, hazrat Alining (r.a.) “Ilm qulf, uning kaliti esa so‘rashdir” degan so‘zlari, yoki hazrat Oishaning (r.a.) “Uning amali doimiy edi” degan iboralari bunga misoldir.

Al-Hotamiy esa isti‘orani quyidagicha ta’riflaydi:

“Isti‘oraning haqiqatiga ko‘ra, bir so‘zni aslida qo‘yilgan narsadan olib, avval qo‘yilmagan boshqa narsaga ko‘chirishdir”.

Tahlil. Arabshunos olimlar istiorani bayon ilmida tutgan o‘rni borasida shunday tarif beradilar: Hotamiy isti‘ora borasida “ko‘chirish” (an-naql) g‘oyasini birinchi bo‘lib ilgari surgan olim hisoblanadi. Bu g‘oya so‘zni tilda o‘ziga xos ma’noda qo‘yilgan asl ma’nosidan, aslida qo‘yilmagan boshqa ma’noga o‘tkazish demakdir. Ammo u bu jarayonda qarina (daliliy kontekst)ni tilga olmaydi.

Shuningdek, u isti‘oraga “irdaf” (ergashtirish, ketma-ket kelish) degan nomni ham qo‘llaydi va uni isti‘oraning turlaridan biri sifatida ko‘radi. Masalan, u Imru‘ul-Qaysning quyidagi so‘ziga ishora qiladi:

“Yuganlangan, uzoq yugurishga mo‘ljallangan ot gavdasi xuddi uyg‘onib turgandek, qushlar esa uyalarida turibdi.”

Bu turdagi isti‘ora irdaf deb ataladi. Ya’ni, shoir bir ma’noni ifodalashni xohlaydi, biroq o‘sha ma’noni bevosita bildiradigan lafzni keltirmay, balki unga ergashuvchi va uning “izdoshi” bo‘lgan boshqa bir lafzni qo‘llaydi. Chunki izdoshi (radifi) anglashilganida, unga ergashgan asl ma’no ham anglashiladi.

Masalan, “qayd al-avabid” (yovvoyi hayvonlarni tutuvchi qo‘lbog‘) iborasi shundaydir. Shoir bu bilan otning tezligini tasvirlamoqchi bo‘lgan: ya’ni, otni ovga qo‘yganida u yovvoyi hayvonlar uchun go‘yoki “qayd” kabi bo‘ladi, ular esa unga “qo‘lbog‘” kabi bo‘lib qoladi. Buning ma’nosi shuki, otning oldinga otilishi va chaqqonligi sabab, yovvoyi hayvonlar go‘yoki ot tomonidan bog‘lab qo‘yilgandek, tutib olingandek bo‘ladi.

Aslida “qayd al-avabid” iborasining haqiqiy ma’nosi “yovvoyi hayvonlarni tutuvchi, ularni to‘xtatuvchi narsa”. Ammo isti‘ora shaklida kelgan “qayd al-avabid” bundan ham

kuchliroq va go‘zalroq tasvirdir. Shuningdek, asirga nisbatan “qayd al-tin” deyilgani, yoki otni ta’riflashda “qayd al-rahaman” iborasining qo‘llangani, hamda “ko‘zlar fikrlarning qamog‘i”, “ko‘z nuri qalbning qo‘lbog‘i” kabi iboralar ham barchasi otdan olingan isti‘oraviy tuzilmalar turkumiga kiradi.

Qudama isti‘ora haqida gapiradi, ammo unga aniq ta’rif bermaydi. U shunday deydi: Avs (ash-Shoniy) aytgan:

“Tutqunlik belgisiga aylangan belan (bala’) jim bo‘lib qoldi, yirtiq kiyimli, vayron holatdagi kishi esa uning aybini oshkor etdi.”

Shoir bu yerda bolani “tavlab” – ya’ni eshak bolasiga qiyoslab ataydi. Bu ham uning boshqa bir baytiga o‘xshaydi:

“U tuyani oyoq (saq) va tuyoq (ħafir) bilan haydaydi; bolalar uxlab qolguncha men uning (odamning) oyog‘ini tuyoqqa o‘xshatganini ko‘rdim.”

Shoir odamning oyog‘ini “tuyoqqa” o‘xshatgan. Qudama esa bu kabi isti‘orani tanqid qiladi va shunday deydi: “Bu isti‘oraning meni bu darajaga tortgani — juda yomon, uzrga loyiq bo‘lmagan xatodir.”

Ko‘plab yirik va yetuk shoirlar istiora san’atidan keng foydalanganlar. Ba’zan bu istioralarda bunday qo‘pol ifodalar uchragan bo‘lsa-da, ularga ba’zi jihatlardan uzr ham bor. Chunki bunday iboralar ko‘pincha tashbeh yo‘li bilan keladi. Shunga misol tariqasida Imru‘ul-Qaysning quyidagi baytini keltirish mumkin:

«Naqaltu lahu l-lata maṭiyya biṣalbihi
va-ardafa a‘jaza avna’in bi-kalkal»

Qudama ibn Ja’farning istiorani tanqid qilgan o‘rni uning nutqiy (fonetik) tasniflaridan ta’sirlanganini ko‘rsatadi. Vaholanki, u mazmunga diqqat qilganida edi, ushbu ikki misrada istiorani tashbehga qiyoslab talqin qilish zarurligini anglagan bo‘lard.

Ali ibn Abdulaziz Jurjoniy istiorani quyidagicha ta’riflaydi:

“Istiora shunday san’atki, unda asl ma’no egasidan olingan nom bilan kifoyalaniadi; ibora o‘z manzilidan ko‘chirilib, o‘rniga boshqa ma’noni anglatuvchi so‘z qo‘yiladi. Uning maqsadi o‘xshatishni yaqinlashtirish, mustaor (ko‘chirib olingan) ma’noning mustaor minhu (o‘zagidan ko‘chirib olingan) bilan munosabatini ko‘rsatish, lafzning ma’no bilan

shu qadar uyg'unlashib ketishidirki, ular orasida hech qanday nomuvofiqlik sezilmaydi, birining ikkinchisidan yuz o'g'irgani bilinmaydi."

Ushbu ta'rifdan ayon bo'ladiki, istiorada ikki tomondan faqat birining zikri bilan kifoyalaniladi; ammo ular orasida muvofiqlik, yaqinlik bo'lishi, lafz bilan ma'no bir-biriga uyg'un holda qo'shilishi shart. Aynan mana shu shart istioraning hissiy (hissiy tasvirga asoslangan) turi bilan qabih istiora (nojo'ya, zaif istiora) orasidagi farqni belgilab beradi.

Jurjoniyl shunday deydi:

"Bizning ba'zi do'stlarimiz Abu Tayyib (al-Mutanabbiy)ning ba'zi istioralarni haddan oshirib yuborganini aytishgan, ya'ni u istiorani odat va uslub chegaralaridan chiqarib yuborgan. Ulardan biri uning quyidagi baytidir..."

... "Ba'zi odamlarning qalblarida muhabbat, poklik va ezgulik yonib turadi; bu tuyg'ular pok insonlarning ko'ngillarida nur sochadi" degan jumlagacha ishora qilib, shoir shunday deydi:

"Zamonning yuragi ulardan biridir; ularning qalblari bir joyda jam bo'lgach, u: 'Poklik, yaxshilik va ezgulik bularning qalblari; zamon esa ulardan ta'sir oluvchi bir yurakdir', dedi."

Bu yerda keltirilgan tashbeh va istiora yaqin ham, uzoq ham bo'lmagan o'xshatish asosida qurilgan. Istioraning go'zalligi va qimmatini belgilaydigan narsa o'rinli munosabat, mazmunga moslik va kontekstda tabiiy ko'rinishidir. Shu sababli "zamonning yuragi" degan istiora o'z tabiatiga ko'ra aybli emas; ayb shu o'rinda u mazmun talabiga to'liq javob bermagani uchundir.

Shoir maqtayotgan shaxsning oliy himmat sohibi ekanini ta'kidlashni istaydi. Bu, albatta, maqtov uchun chiroyli ma'no. Ammo zamon odatda himmat, matonat yoki qat'iyat bilan ta'riflanmaydi; aksincha, falakning gardishlari, davrning aylanishi, vaqtning o'tishi unga nisbat beriladi. Shu sababli Jurjoniyl bu istiorada yaqin yoki uzoq o'xshatish yo'qligini aytgan bo'lishi mumkin.

Ammo zamon uchun "yurak" istiorasidan butunlay voz kechish va uni yomon istioralar qatoriga qo'shish to'g'ri emas. Jurjoniylning o'zi ham ko'plab uzoq istioralarni ma'qul ko'rgan. Bundan tashqari, ilk bo'lib qoziy (Qoziy Jurjoniyl nazarda tutiladi) balog'li

tashbehni (tashbih al-balig‘) istioradan mustaqil bir bo‘lim sifatida ajratgan, bu masala keyinroq tashbeh va istiora bahsida yana keladi.

Xulosa. Arablar bir so‘zni asl ma‘nosidan boshqa narsaga istiora yo‘li bilan ko‘chirishganida, bu o‘sha narsa bilan bog‘liq bir qarindoshlik, yaqinlik, holatdagi o‘xshashlik yoki sabab-natija munosabati bo‘lganda sodir bo‘ladi. Shunda o‘sha so‘z istiora qilingan narsa uchun mos va uning ma‘nosiga munosib bo‘lib qoladi.”

Sakkokiy isti‘orada rusalning ijzasini (ya‘ni, ruxsat etilgan badiiy kengaytmani) ham kiritganini quyidagi so‘zlarida bayon qiladi: “yoki u (isti‘ora) sabablaridan biri bo‘lsa”. Bu yerda muallifning maqsadi musta‘ar lah (kimga ko‘chirilgani) bilan musta‘ar minhu (qaysidan ko‘chirilgani) o‘rtasida ma‘lum bir aloqa mavjud bo‘lishi kerakligini ta’kidlashdir. U bu fikrini bir qancha misollar bilan dalillaydi. Shulardan biri Imru‘ul-Qaysning mashhur bayti:

وَأَرْدَفَ أَعْجَازًا وَأَنْثَاءَ بِكَلَاكِلٍ
«فَقُلْتُ لَهُ لَمَّا تَمَطَّى بِصُلْبِهِ»

Muallif bu isti‘orani eng mukammal isti‘oralardan biri deb baholaydi va shunday deydi: Imru‘ul-Qaysni tanqid qilgan ba‘zi kimsalar ma‘nolar mohiyatini ham, isti‘oralarning mohiyatini ham bilmagan kishilardir. Aslida esa ushbu iste‘mol nihoyatda go‘zal, puxta va to‘g‘ridir. Shoir uzun kechaning holatini tasvirlamoqchi bo‘lgan: uning o‘rtasining cho‘zilishi, boshlanish (ko‘krak) qismidagi og‘irlik va harakatga kelish, oxirgi qismlarining (ag‘zo) asta-sekin bir-biriga ergashib kelishi.

Muallifning fikricha, bu tasvir uzun kechaning barcha sifatlarini o‘z holicha mukammal tarzda ifodalaydi va kechaning o‘tishini kuzatib turgan kishiga juda ta’sirli ko‘rinadi. Shu bois shoir kechaning o‘rtasiga “sulb” (belsiz, umurtqa) degan nomni iste‘mol qilishni o‘rinli deb bildi, chunki o‘rtaning cho‘zilishi “tamatti” (tortilish, cho‘zilish) bilan uyg‘un. Xuddi shuningdek, kechaning boshlanish qismiga (ko‘kragiga) “kalakil” (ko‘krak suyagi) nomini ko‘chirish ham uning ko‘tarilish holati sababli juda yaroqlidir.

Bu isti‘oralar haqiqatga eng yaqin, ma‘no bilan eng ko‘p mutanosib bo‘lgan isti‘oralardir.

Demak, muallifning bu isti‘orani maqtashi shoir ko‘zlagan ma’noga eng mos tushgani uchundir. Aynan shu narsa Sakkokiy tilga olgan “yaqinlik” (qurb) tushunchasining haqiqiy mazmunini tashkil qiladi.

Adabiyotlar

1. Ahmad Mumin, السانبات النشأة و التطور, Diyo al-Matbu‘at al-Jami‘iyah, Bin ‘Aknun, Jazoir, 2002.
2. Idris Maqbul, الأسس الإبتيمولوجية والتداولية للنظر النحوي عند سيوييه, Al-Urdun, ‘Alam al-Kutub al-Hadith, 2006.
3. Isma‘il Basha al-Bag‘dadiy, هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين من كشف الظنون, Majmu‘a, Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, Bayrut, Lubnan, 1413/1993–1994.
4. Baha’ al-Din al-Subki, عروس الأفراح في شرح تلخيص المفتاح, Tahrir: Da‘ud ‘Abd al-Hamid Hindavi, Juz’, Al-Maktaba al-‘Asriya li al-Tiba‘a va al-Nashr, Bayrut, Lubnan, 1423/2003.
5. Tamam Hassan, الأصول، دراسة إبتيمولوجية للفكر اللغوي عند العرب النحوفه اللغة - البلاغة, Alam al-Kutub, 1420/2000.
6. Tamam Hassan, اللغة العربية: معناها ومبناها, Al-Hay’a al-Misriya al-‘Amma lil-Kitab, Misr.
7. Tavfiq Qarira, المصطلح النحوي وتفكير النحاة العرب, Jumhuriyya at-Tunisiyya, Dar Muhammad Ali li al-Nashr, 2003.
8. Jamal al-Din Ibn Hisham al-Ansari, مغنى اللبيب, Dar al-Fikr li al-Tiba‘a va al-Nashr va al-Tavzi‘.
9. Jurji Zidan, تاريخ آداب اللغة العربية, Taq: Ibrahim Sahravi, Muvafaq lil-Shar, al-Raghaya, Jazair, 2001M.
10. Haji Xalifa, كشف الظنون, Majmu‘a, Dar al-Fikr, Bayrut, Lubnan.
11. Xadija al-Hamdani, المركبات في العربية, Dar Osama li al-Nashr va al-Tavzi‘, Al-Urdun, 2008.
12. Suyutiy, بغية الوعاة في طبقة اللغويين والنحاة, Tahrir: Muhammad Abu J., Al-Maktaba al-‘Asriya li al-Tiba‘a va al-Nashr va al-Tavzi‘, Bayrut, Lubnan.